

שינוי הנוף היישובי במרחב הכפרי הערבי שננטש במלחמת העצמאות

א. מבוא

הנוף היישובי של מרחב נתון משקף את פעילותם של האנשים המאכלסים אותו, כלומר, הוא תוצאה של פעילות של קבוצות אנושיות בתחומים פוליטיים, תרבותיים, חברתיים וכלכליים. נופה היישובי של הפריפריה הכפרית של ארץ-ישראל המנדטורית שיקף את הימצאותן של שתי קבוצות בעלות זהות לאומית שונה, שהביאו לעיצוב שונה של אזורי מגוריהן כתוצאה מההבדלים שבין המערכות הפוליטיות, התרבותיות, החברתיות והכלכליות שלהן. באזורים שאוכלסו בעיקרם על-ידי ערבים אופיין הנוף היישובי בכפרים מזרח-תיכוניים מסורתיים בעלי דגם מעוגל ומרקם פנימי צפוף ומגובב. המערכת היישובית הערבית הכפרית התפתחה בצורה אורגנית במשך מאות שנים. השטחים החקלאיים אופיינו בגידולים מסורתיים: מטענים – בעיקר זיתים ותאנים באזורי ההר, הדירים במישור החוף – וכן גידולי שדה שונים. חלוקת הקרקעות היתה ברובה על פי עקרון המושא המסורתי, שהתאפיין בחלוקת צרות. באזורים שאוכלסו בעיקרם על ידי יהודים נוצר נוף יישובי שונה לחלוטין. הכפר היהודי תוכנן על פי תפיסות אירופיות מודרניסטיות והוקם כתוצאה מתכנון מוקדם ומסודר. הוא התאפיין בבנייה מרווחת ומתוכננת, בתשתית שירותים מודרנית-מערבית, ובחלוקת קרקעות בהתאם לשיטות הכלכלה הקפיטליסטית והסוציאליסטית שהתפתחו באירופה. סוגי הגידולים נקבעו על פי שיטות מדעיות מודרניות במטרה להתאימם לסוגי הקרקע והאקלים השוררים בחלקיה השונים של הארץ.¹

1. על צורות היישובים הכפריים בארץ-ישראל ראה: Y. Ben Artzi, "Traditional and Modern Rural Settlement Types in Eretz Israel in the Modern Era". R. Kark (ed.), *The Land That Became Israel*, New Haven London - Jerusalem 1989, pp. 133-146; R. Aaronsohn, "Cultural Landscape of Pre Zionist Settlement", *ibid*, pp. 147-163; M. 'ע; Brawer "Transformation in Arab Rural Settlements in Palestine", *ibid*, pp. 167-180 הוכם, "התפתחות דגם היישוב של המושבים", *אופקים בגיאוגרפיה*, 1 (1975), עמ' 11-20; ג' קליאוט, "המבנה המרחבי של קיבוץ, מושב ומושבא – המפגש בין יעילות לסדר חברתי", *מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל*, יא (תשמ"א), עמ' 115-131.

במלחמת העצמאות חל שינוי מרחבי כולל במרחב הכפרי הערבי של ארץ-ישראל שנכלל בשטחה של מדינת ישראל. אזורים נרחבים ננטשו על ידי אוכלוסייתם הערבית ואוכלסו מחדש על ידי יהודים. תהליכי הנטישה והאכלוס מחדש אירעו תוך תקופת זמן קצרה והביאו לשינוי דראסטי וכולל של הנוף. במאמר זה נעמוד על הסיבות והמאפיינים של השלב הראשון בתהליך העיצוב מחדש של הנוף היישובי הכפרי של מדינת ישראל, שבו נהרסו חלקים ניכרים מן השטח המבונה במערך הכפרי הערבי הנטוש.

ב. המרחב המבונה בכפרים הערבים

1. תהליכי הרס בזמן הלחימה מספרם של הכפרים הערביים שתושביהם נטשו בשטח שנכלל בתחומה של מדינת ישראל היה כ-370. בכפרים אלו התגוררה כמחצית מהאוכלוסייה הערבית שנטשה את מקומות המגורים בזמן מלחמת העצמאות, היינו כ-300,000-350,000 נפש. אוכלוסיה זו התגוררה בעשרות אלפי יחידות דיור, כך שמדובר בסה"כ בשטח מבונה בהיקף לא מבוטל.² תהליך העברתו של השטח המבונה הנדון לידיים יהודיות היה מלחמתי, היינו תהליך אלים שאחת מתוצאותיו היא הרס של רכוש פסי על ידי אמצעי לחימה שונים. המלחמה, גם בשלב הבין-קהילתי (בין דצמבר 1947 למחצית מאי 1948), עת התנהלה בין היהודים והפלסטינים תושבי הארץ, וגם בשלב המלחמה בין מדינות ערב למדינת ישראל, גרמה הרס רב ליישובים הכפריים. הרס זה הלך וגבר ככל שהתגברה עוצמת הלחימה בין היהודים והערבים. ראשיתם של הקרבות בדצמבר 1947 היתה בעיקר בערים המעורבות, כאשר באזורים פריפריים התנהלו התנגשויות מקומיות בקנה מידה מצומצם. הפעילות המלחמתית היהודית נגד כפרים ערביים מדצמבר 1947 עד מרס 1948 נשאה בעיקר אופי של פשיטות על כפרים ערביים ששימשו, לדעת מפקדים צבאיים ברמה המקומית, האזורית והארצית, בסיסים לכוחות הבלתי סדירים הערביים. במסגרת זו ניתן למנות את ההתקפות על הכפרים חסאם וסעסע בגליל העליון המזרחי, על בלד א-שייח' שבקירבת חיפה, ועוד. במקרים אלו פוצצו הכוחות התוקפים מספר בתים בכפר, ובמקרה אחד, בגזרת הדרום, אף נהרסו כל המבנים של ריכוז כפרי ברווי, שבניו נחשדו בהריגת 11 טירונים מחטיבת גבעתי מן המארב.³

2. נתונים על הכפרים הערבים הנטושים ראה: תזכיר על הסדר פליטי ערב, 7.9.53, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), 2401/22-130.

3. B. Morris, *The British of the Palestinian Refugee problem, 1947-1949*, Cambridge University Press 1987 (להלן: מוריס) pp. 156-157; ב' עציוני, *אילן ושלח*, תל-אביב תשי"ב, עמ' 86-83; צ' אשל, *חטיבת כומלי במלחמת הקוממיות*, תל-אביב תשל"ג, עמ' 40-41; א' איילון, *חטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות*, תל-אביב תשי"ט, עמ' 233-237.

נוכח איום הפלישה של מדינות ערב, עם תום המנדט ב־15 במאי, החל פיקוד ההגנה להיערך לקראת בלימתה. לשם כך הותוותה בחודשים פברואר-מרס 1948 תוכנית אופרטיבית בשם תכנית ד', שהועברה לידי מפקדי החטיבות ב־10 במרס. במסגרתה נקבעו אזורים ויישובים ערביים שחטיבות ההגנה הצטרכו להשתלט עליהם כחלק מתפיסת שטחים חיוניים להגנת המרחב היהודי. התוכנית קבעה את הנהלים שעל פיהם יש להתייחס לכפרים הערביים שייכבשו. כפרים שמיקומם היה בשטחים חיוניים מבחינה צבאית, או שהיו ידועים ככפרי פורעים, היינו, שתושביהם היו מעורבים בפעילות נגד יהודים, נדונו לחיסול. המשמעות היתה גירוש התושבים אל מעבר לקווי הגבול תוך הריסת הבתים עד היסוד. לכפרים שחשיבותם הצבאית היתה פחותה אך תושביהם גילו התנגדות לכיבושם, נועד גורל שונה. התושבים נועדו להיות מגורשים אל תוך השטח היהודי, ואילו בכפר נועד להתמקם חיל מצב. גירוש והריסה היו מנת חלקם של רק מקצת הכפרים שנועדו לכיבוש, וברובם הותרה הישארותם של התושבים, אם לא יגלו התנגדות לכוחות היהודיים. למרות שהכפרים שנועדו לחיסול הוגדרו בתוכנית, נאמר במסגרתה, כי מפקדי החטיבות יוכלו, על פי שיקולים מקומיים, להרחיב או לצמצם את מספר הכפרים הללו.⁴

מהלכה של מלחמה הינו בדרך כלל בלתי צפוי והתכונן אינו תואם את האירועים בשטח. החרפת הלחימה במחצית השנייה של מרס 1948 הביאה להתרחבותה והתעצמותה גם במרחב הכפרי. ניסיונם של הכוחות הבלתי סדירים של הערבים לנתק אזורי פריפריה מהאיזור בו התרכז עיקר האוכלוסייה היהודית, איזור מישור החוף שבין חדרה לגדרה – ששיאו היה בקרבות משמר-העמק ורמת-יוחנן במחצית הראשונה של חודש אפריל – הביא לשורת מתקפות נגד יהודיות, תחילה לאורך הדרך לירושלים ואחר בגזרת משמר-העמק. למרות שמרבית הכפרים הערביים באזורים אלו לא נכללו במסגרת תוכנית ד', נתפסו במתקפות אלו כפרים ערביים על ידי כוחות ההגנה, במרבית המקרים אוכלוסייתם ברח מהם, ובמקרים בודדים גורשו תושבים שנתרו בהם. בהעדר כוחות מגויסים במספר המאפשר החזקת חיילות מצב בכפרים אלו, נגרם הרס רב לשטחים הבנוי, במגמה למנוע את שיבת התושבים והלוחמים הערבים.⁵

שיקולי ההריסה של שטחים מבונים היו מקומיים ולא דווקא בהתאם להוראות תוכנית ד', אך ייתכן שהושפעו מעקרונותיה, שהיו ידועים למפקד העליון של מבצע "נחשון" ולזה של קרבות משמר-העמק, ולמפקדי החטיבות בשטח. ניתן להניח שידיעה זו חלחלה גם לדרגי פיקוד נמוכים יותר. ראוי לזכור, שגם בצד היהודי, כמו בזה הערבי, ובמציאות של מלחמה בלתי סדירה, שימשו הכפרים בסיסים טקטיים ולוגיסטיים לכוחות הלוחמים, והריסתם נחשבה להישג.

4. ארכיון תולדות ההגנה, 73/94, תכנית ד' (10.3.48).

5. מוריס, עמ' 158-159; א' גולן, "תפיסת קרקע ערבית על ידי יישובים יהודים במלחמת העצמאות", *קתדרה*, 63 (אפריל 1992) (להלן: גולן), עמ' 128.

ההצלתה בקרבות פרוזודור ירושלים ומשמר-העמק הביאה להתרחבותה של המתקפה היהודית בערים המעורבות ובאזורים הכפריים. עתה פנה הפיקוד העליון של ההגנה להשיג את יעדיה של תוכנית ד'. בצפון הארץ נכבשו ריכוזים של כפרים ערביים בגליל העליון המזרחי, בעמק החולה ובמרחב שבין צפת לטבריה (מבצעי "מטאטא" ו"יפתח"), ובדרומה נכבשו כפרים במרחב שבין רחובות לבאר-טוביה (מבצע "ברק"). עד 15 במאי 1948 נכבשו כ-150 כפרים ערביים שאוכלוסייתם, ברובה המכריע, נטשה אותם. בחלק קטן מן הכפרים התבצע הרס מתוכנן, אך ברובם נותרו המבנים עומדים בשיממונם מחוסר צורך צבאי להורסם, או מחוסר חומרי נפץ או אמצעים אחרים הדרושים לביצוע פעולות ההרס.⁶

בראשית יוני הגיע מספרם של הכפרים הערביים שנכבשו בידי הכוחות היהודיים ל-190, ומספר התושבים שננטשו נאמד ב-145,000 נפש. נתונים אלו היו פרי עבודתה של "ועדת טרנספר", שלא קיבלה כתב מינוי רשמי מהממשלה או מהמוסדות הציוניים, למרות שחבריה היו אנשי מימסד בעלי תפקידים בכירים. הללו היו: יוסף וייץ, מנהל מחלקת הקרקעות של הקרן הקיימת, עזרא דנין, מהבכירים במומחי הסוכנות היהודית לענייני ערבים, ואליהו ששון, מבכירי משרד החוץ. הנתונים הובאו במסגרת הצעת הוועדה לפיתרון בעיית האוכלוסייה הפלסטינית שנטשה את מקומות מגוריה באמצעות יישובה מחדש מחוץ לתחומי השטח המוחזק על ידי מדינת ישראל. לדעת הוועדה, על מנת למנוע את שיבתם של הערבים לבתיהם, על הרשויות היהודיות להרוס כמה שיותר כפרים ערביים נטושים ולהקים תחתיהם 90 יישובים יהודיים חדשים. אשר לכפרים שלא ניתן להרוס, הוצע לנקוט פעולות של שיפור המבנים שבהם, על מנת לאפשר את אכלוסם ביהודים.⁷ משמעות ההצעה הייתה שינוי כולל של הנוף היישובי בחלקים ניכרים של המרחב הכפרי שהיה בשלטונה של מדינת ישראל באותה העת.

בן-גוריון החליט שלא לקבל את תוכנית הוועדה, מסיבות מדיניות חיצוניות, שמקורן בניהול המשא ומתן עם המתווך מטעם האו"ם, ומסיבות פוליטיות פנימיות, שהעיקרית שבהן הייתה התנגדות ראשי מפ"ם להריסת כפרים, מטעמים פוליטיים ואידיאולוגיים. התנגדות להרס כפרים הייתה גם במוסדות הביצועיים, כגון המחלקה להתיישבות של הסוכנות ומחלקת הכפרים במשרד המיעוטים הממשלתי. המחלקה להתיישבות ראתה בשטח המבונה הנטוש עתודה לצורכי שיכון של מתיישבים עתידיים, ואילו במשרד המיעוטים היה מי שלא התנגד עקרונית להריסת הכפרים, אך ביקש שהדבר ייעשה בצורה מסודרת, שתאפשר ניצול חומרי הבנייה שיילקחו מן המבנים המפורקים. ניסיון של יוסף וייץ להתחיל במלאכת ההריסה באמצעות המנגנון הכפוף לו בקרן הקיימת, נבלם על ידי הממשלה. המדיניות שנקטה הממשלה במרחב הכפרי הערבי החל מיולי 1948 הייתה היאחזות בשטחים הנטושים באמצעות החכרת הקרקעות לעיבור,

6. מוריס, מפתח למפה מס' 2 ועמ' 159-160; גולן, עמ' 124-125, 128.

7. א"מ, 130-19/2564, טרנספר בדיעבד.

מבלי לאכלס או להרוס את המרחב המבונה של הכפרים הנטושים. ממועד זה הוטלה האחריות על הרכוש הנטוש על אפוטרופוס שפעל במסגרת משרד האוצר, והאחריות על החכרת הקרקעות הנטושות הלכה למעשה הוטלה על משרד החקלאות.⁸

קרבות קיץ וסתיו 1948 הביאו להתרחבות השטח שבשליטת מדינת ישראל ולהכפלה במספר הכפרים הנטושים שבו ובמספר התושבים שנטשו. משך כל התקופה הזו – יולי-נובמבר 1948 – נמשכה המדיניות הממשלתית של החכרת הקרקעות הנטושות, תוך פגיעה ושימוש מינימליים בשטח המבונה של הכפרים הנטושים. זאת, למרות לחצם של גורמים בקרב המוסדות הציוניים וההתיישבות הוותיקה, שביקשו לבצע פעולות הריסה או אכלוס בחלקים נרחבים מן המרחב הנטוש, על פי צרכיהם.⁹

גורם מרכזי שהמשיך בהריסת מבנים בכפרים הנטושים היה הצבא, בעיקר מטעמים אסטרטגיים-ביטחוניים, מתוך כוונה להקשות ככל האפשר על שיבתם של הערבים למקומות שנהרסו. בניגוד לפעולות שנעשו באביב ובקיץ 1948 ביוזמת מפקדים מקומיים, לעתים מצרכים שלא היו צבאיים בלבד, ההחלטות לגבי הריסה נתקבלו עתה ברמה של מפקדי החזית וקציני מטה במטכ"ל. למרות שהפיקוד הצבאי ביקש לווסת את פעולות ההריסה, פעולותיו לא השביעו את רצון הדרג המדיני. ועדת השרים לענייני רכוש נטוש הוקמה ביולי, בראשה עמד בן-גוריון, וחבריה היו שרי החוץ, החקלאות, האוצר, המיעוטים והמשפטים. הוועדה החליטה בישיבותיה ב-17 בספטמבר וב-1 באוקטובר 1948, שכל הריסה של מבנים בכפרים ערביים תיעשה באישורה בלבד.

נוסף על השיקולים של ויסות ההריסה מטעמים של מדיניות חוץ, ביקשה הממשלה להתחיל בניצול מבנים כפרים ערביים לצורך אכלוסם של עולים חדשים, בעיקר בפריפריה הקרובה לתל-אביב ולמושבות הדרום הגדולות. בשלהי נובמבר נערכו עבודות הכשרה של מבנים למטרה זו בחמישה כפרים: עקיר, יהודיה, סרפנד אל-חרב, בית-דג'ן ויבנה. כן תוכנן להכשיר למגורים 11 כפרים נוספים, רובם ממזרח ללוד ורמלה – איזור חיוני מבחינה אסטרטגית-ביטחונית. חלק מאותם 11 כפרים היו כלולים בתוכניתו של הצבא להריסת כפרים וההחלטה לאכלסם ביהודים היוותה אמצעי מרחבי חלופי להשתלטות עליהם ללא הריסתם.¹⁰

שינוי בעמדת הממשלה חל בדצמבר 1948, עם קבלת החלטת עצרת האו"ם מס' 194, שקראה למדינת ישראל לאפשר לפליטים המעוניינים לחיות בשלום לחזור למקומות מגוריהם. חזרה מאסיבית של פליטים נתפסה על ידי המנהיגות

8. מוריס, עמ' 162-164; גולן, עמ' 130-132.

9. גולן, עמ' 135-148.

10. מוריס, עמ' 163-168; פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לענייני רכוש נטוש, 5.11.48, א"מ, 130-א/21/2401; פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לענייני רכוש נטוש, 17.9.48, ארכיון הקיבוץ המאוחד, ארכיון אישי אהרן ציולינג, 9-4; אלוף א' אבנר אל מטכ"ל/אג"מ, 1.10.48, הנ"ל אל הרמטכ"ל, 26.11.48, הנ"ל אל ידן, 3.1.49, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 11-2433/50.

הישראלית כאיום על עצם קיומה של המדינה, בעקבות השבתו של מיעוט ערבי לתחומיה. על מנת למנוע תהליך זה הוחל בהשתלטות על המרחב הכפרי הערבי על ידי אכלוסו המהיר ביהודים, באמצעות התיישבות חדשה רחבת היקף והעברה נרחבת של קרקעות נטושות לידי יישובים יהודיים ותיקים. ההתיישבות הנרחבת נועדה גם לסייע לפיתרון בעיית הקליטה של העולים החדשים שהחלו לזרום למדינה עם הקמתה, ובשלהי 1948 הגיע מספרם ל-100,000 נפש בקירוב.¹¹

2. ההתיישבות עם תום הקרבות והשימוש באתרי כפרים ערביים נטושים תכנן ההתיישבות החדשה נותר בידי המוסדות הציוניים גם אחרי קום המדינה. הקרן הקיימת היקצתה קרקעות והמחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית ביצעה את העלייה על הקרקע הלכה למעשה. על מנת לתאם את פעילות שני הארגונים הללו הוקמה באוקטובר 1939 ועדת ההנהלות, שבה ישבו שני נציגים מהנהלת הסוכנות ושניים מהקרן הקיימת. נציגים של מוסדות נוספים שהיה להם עניין בהתיישבות – כגון פיקוד ההגנה ולאחר מכן המטה הכללי של צה"ל, משרדי ממשלה, והמרכז החקלאי של הסתדרות העובדים, שארגן את הגופים שיועדו להתיישב על הקרקע – הוזמנו להשתתף בדיוני הוועדה, אך לא נמנו עם חבריה.

ההתיישבות החקלאית באזורים פריפריים נחשבה מאז ימי "חומה ומגדל" לאמצעי מרחבי ראשון במעלה של היאחזות באזורים שיש בהם עניין טריטוריאלי למנהיגות הציונית, מטעמים ביטחוניים ומדיניים. עם תום הקרבות בראשית 1949, ובעקבות הכוונה להשתלט על מרבית השטחים שהיו בתחום שלטונה של מדינת ישראל, שוחררה ההתיישבות ממגבלות פוליטיות וניתן היה להקציב עבורה יותר משאבים כלכליים.

כבר בשלהי דצמבר 1948 הוגדרו יעדיה של ההתיישבות החדשה על ידי בן-גוריון, והם אכלוסו המהיר של השטחים שנכבשו בנגב ובגליל, בראש ובראשונה על ידי אכלוס הכפרים הערביים הנטושים, וכן התיישבות בפרוזדור ירושלים. יעדים ודרך פעולה זו שהותוו על ידי מקבל ההחלטות המרכזי של מדינת ישראל, היו צריכים להיתרגם לתוכנית ההתיישבותית על ידי ועדת ההנהלות. עבודת התכנון ההתיישבותי שנעשתה במסגרת המוסדות הציוניים עד למועד זה הסתמכה על הנחות היסוד מהתקופה שקדמה לשינוי בעמדותיו של בן-גוריון – שחל לאחר קבלת החלטת עצרת האו"ם מס' 194 בדצמבר 1948. בעיה נוספת שעמדה בפני ועדת ההנהלות היתה חוסר כוח אדם להתיישבות. על כן, לנוכח השינויים הללו היו המוסדות המיישבים צריכים להיערך מחדש.¹²

11. גולן, עמ' 149-153; סיכומים, 15.5.48-15.5.52, הסוכנות היהודית לא"י, מחלקת הקליטה/אגף הסטטיסטיקה, עמ' 2.

12. המחלקה להתיישבות אל ועדת ההנהלות, 25.12.48, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), A202/118; דוד בן גוריון, *יומן המלחמה*, תל-אביב תשמ"ג, בעריכת ג' ריבלין וא' אורן, כרך ג', עמ' 902; גולן, עמ' 143-148.

ימים ספורים לאחר שבן-גוריון היתווה מדיניות התיישבותית חדשה, הציע יוסף וייץ תוכנית להתיישבות באתרים נטושים של כפרים ערביים בגליל העליון. התוכנית היתה ברמה הרגיונלית, אך את עקרונותיה היה ניתן לממש גם באזורים אחרים. וייץ הציע לישוב במבנים שבאתרים הללו ותיקים, חיילים משוחררים ועולים חדשים, ולהקצות עבורם שטחים נטושים של הכפרים הללו כבסיס לפיתוחם כיישובים חקלאיים חדשים. הצעה נוספת ברמה הרגיונלית גובשה במחלקה להתיישבות של הסוכנות, ונועדה לישוב כפרים נטושים בפרודורו ירושלים.¹³

בראשית ינואר 1949 גובשו יעדי ההתיישבות החדשה על ידי ועדת ההנהלות ונקבע, כי במסגרת מה שכונה יישובי "סידרה א" לשנת תש"ט יוקמו 51 יישובים חדשים במשך החורף והאביב של אותה השנה. הוצע להקים 38 מהם באתרי כפרים נטושים, וב-13 מתוך אלה נועדו המתיישבים להשתכן במבנים הנטושים עצמם. נוסף לכך יועדו 18 כפרים נטושים להתיישבות של עולים חדשים. קביעת אתר ההתיישבות הוטלה על ועדה לקביעת מקומות היישובים, והשתתפו בה נציגי המוסדות המיישבים, הצבא והמרכז החקלאי. ועדה זו בחנה אתרים שונים על פי קריטריונים של מיקום ביחס לצרכים ביטחוניים, מצאי קרקעות, איכות המבנים הנטושים, מציאות מקורות מים ומשאבים לכלייים נוספים, כגון מטעים וכד'.¹⁴ שיקולים אלה הכתיבו, לא אחת, כי היישוב היהודי החדש לא יקום דווקא באתר של כפר ערבי נטוש, אלא באתר המתאים ליעדיה ולצרכיה של ההתיישבות החדשה.

ביוני הגיע לסיומו ביצוע תוכנית ההתיישבות של יישובי "סידרה א", עם הקמתם של 54 יישובים חדשים. בה בעת הוחל בביצוע השלב הבא של תהליך ההתיישבות – הקמת יישובי "סידרה ב" לשנת תש"ט. במסגרת זו תוכנן להקים 83 יישובים נוספים עד סוף תש"ט, שמהם הוקמו עד למועד זה (ספטמבר 1949) 42 יישובים בלבד. רק מעטים מאלו הוקמו באתרים של כפרים ערביים נטושים ועשו שימוש במבניהם. על פי נתוני מחלקת ההתיישבות בסוכנות עד סוף תש"ט הכשירו עובדיה עבור ההתיישבות החקלאית החדשה כ-2,600 מבנים, כולל יחידות דיור, חנויות ומבני ציבור, ב-27 כפרים נטושים.¹⁵ כך, מתוך 96 היישובים שהוקמו בחודשים ינואר-ספטמבר 1949 נעשה שימוש במבנים הנטושים רק ב-28% בלבד.

על פי נתונייה של מחלקה זו, עד סוף תשי"א (ספטמבר 1951) הוכשרו מבנים נטושים לצורכי התיישבות חקלאית ב-35 יישובים ערביים. רק ב-13 מאלה

13. הצעת תכנית לישוב עולים בגליל העליון, 30.12.48, א"מ, 25/12-5669/ג-74; א' בוכריצקי אל המחלקה להתיישבות, 28.1.49, אצ"מ 515/9595.

14. א' גולן, שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסיה הערבית, כתוצאה ממלחמת העצמאות, בשטח בו קמה מדינת ישראל (1948-1950), חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, מוגש לסינט האוניברסיטה העברית, 1993, עמ' 343-344.

15. הצעה לעלויות חדשות וקליטת עולים בהתיישבות – סידרה ב', 14.6.49, אצ"מ, 1115/202; A202; התקציב המאושר של התקנת בתים ברכוש הנטוש, 30.8.49, אצ"מ 43/229; היישובים שהוקמו מיום הכרזת המדינה, א"מ 56-גל/3729-3.

היתה כוונה להותיר את התושבים במבנים, ובשאר היישובים תוכנן לערוך תכנון ובנייה מחדש של נקודת ההתיישבות.¹⁶ מתוך 250 יישובים חקלאיים שקמו עד למועד זה, רק ב-14% בקירוב נעשה שימוש במצאי המבונה של כפר ערבי נטוש, ורק בשליש מהם בקירוב היו התושבים אמורים להתגורר במבנים נטושים דרך קבע.

מדוע לא נעשה שימוש רב יותר במבנים ערביים נטושים בכפרים, בעיקר בתקופה של מחסור גדול במבנים לשיכונם של עשרות אלפי עולים, ואלה נאלצו להתגורר במחנות עולים ולאחר מכן במעברות, במבנים ארעיים חסרי תשתית שירותים מינימלית, חשופים לפגעי מזג האוויר וללא אפשרות לניהול תקין של חיי משפחה? התשובות לכך מצויות בכמה תחומים.

התחום הראשון הינו הצבאי-פוליטי. בעת מלחמה נפגעים בניינים כתוצאה מכוח ההרס של כלי הנשק המופעלים על ידי הכוחות הלוחמים. הפגיעה במבנים יכולה להיעשות תוך כדי הקרבות או אחריהם, כאשר המבנים משמשים לצורכי אימונים, או נהרסים למטרת פתיחת שדות אש, או כתוצאה ממעשי ואנדלוזים. גורמים נוספים היו ביזוה של רכוש נטוש והרס מכוון של גורמים שונים ביישוב היהודי מטעמי נקמה או מטעמים משקיים.¹⁷

שיקול חשוב בהריסה של כפרים ערביים היה הרצון למנוע את שיבתם של תושביהם, מחשש שיהיו נטל ביטחוני על המדינה היהודית. כך בסתיו 1948 הוחל בהריסה שיטתית של הכפרים הנטושים באמצע הגליל – איזור ספר שבו נמצאים מקורות המים החשובים ביותר של מדינת ישראל. האבנים שפורקו ממבנים וגדרות בכפרים הנטושים נמכרו על ידי האפוטרופוס לגורמים שונים באיזור: משקים ומוסדות ציבור; והקן הקיימת עשתה שימוש באבנים אלו לסלילת כביש בין להבות הבשן למטולה. בראשית 1949 הוחל בפירוק בתי העיירה הנטושה צמת, שהיתה במרכזו של איזור התיישבות יהודי בעמק הירדן וחלשה על ציר גישה מרכזי, שדרכו ניסה הצבא הסורי לפלוש לארץ-ישראל במאי 1948. עד למחצית 1949 היה חלק גדול מן המבנים בכפרים הערביים הנטושים במצב של הרס במידה כלשהי, למרות שלא היתה קיימת מדיניות רשמית להריסה כוללת של השטח המבונה הנטוש.¹⁸

במאי 1949 הוחל בגיבוש של מדיניות הריסה שיטתית ונרחבת של כפרים ערביים. הגורם המרכזי לכך היה הלחץ המדיני שהפעילה ארצות-הברית על ישראל במסגרת דיוני ועדת הפירוס, שהוקמה בהתאם להחלטה 194 של עצרת

16. המחלקה להתיישבות אל מ' שטנר, 20.3.52, ריכוז ההוצאות לתיקוני בתים בכפרים נטושים, סוף תשי"א, אצ"מ, S15/9784.
 17. מוריס, עמ' 162-164; גולן, עמ' 130-132.
 18. יוסף נחמני אל הלשכה הראשית של הקק"ל, 2.11.48, האפוטרופוס על נכסי נפקדים, צפת, אל הקק"ל, טבריה, 2/2/49, 14.7.49, אצ"מ, KKL9/230; התיק KKL9/25 כולו עוסק בפרשת הריסת בתייה של צמח וניצול חומרי בנייה מן המבנים המפורקים בשנים 1949-1953. פירוק מבנים נטושים לשם שימוש בחומרי בנייה נעשה גם באזורים אחרים, ראה אצ"מ, S15/9784, א' וידרמן אל ש' וגורסקי, 15.8.50, אצ"מ, S15/9784.
- וכן ראה הדיון אצל מוריס, עמ' 155-169.

האור"ם והתכנסה בעת ההיא בלוואן. האמריקאים דרשו שישראל תאפשר לפחות לחלק מן הפליטים הערבים לשוב למקומות מגוריהם, וזאת על מנת לקדם את המשא ומתן בין ישראל למדינות ערב ולהביא לשלום באזור.¹⁹ זלמן ליף (ליפשיץ), יועצו של בן-גוריון לענייני קרקעות וחבר המשלחת הישראלית ללוואן, בתוקף מומחיותו בענייני פליטים ושיקומם, שלח לארץ ב-15 במאי רשימה של 40 כפרים ערביים נטושים במרכז הארץ ודרומה, שבהם יש להרוס לחלוטין את כל בתי החומר (אך לא את בתי האבן), על מנת שלא יצלחו יותר למגורים.²⁰ רוב הכפרים המופיעים ברשימה הנ"ל היו במרחב שבין אשקלון לרחובות ומיעוטם בפרוזדור ירושלים. מיקום זה אינו מקרי, שכן אזורים אלו היוו את הגשר היבשתי בין תל-אביב ומרכז הארץ לירושלים ולנגב. בהצעת החלוקה של האור"ם נכללו רוב הכפרים הללו בתחום המדינה הערבית, והיה חשש שמדינת ישראל תיאלץ לוותר עליהם או על חלקם במסגרת הסכם מדיני, או תיאלץ לאפשר לאוכלוסייתם הערבית לשוב למקומותיהם. על מנת למנוע זאת היה צורך להרוס את השטח הבנוי שאינו ראוי למגורי יהודים, כך שלפליטים לא יהיה לאן לחזור. מבנים שאיכותם היתה טובה יותר יועדו לאכלוס ביהודים – דרך חלופית למניעת שובם של הערבים אליהם.

פעולת ההריסה החלה ביולי 1949, עת הורה מנהל מחלקת עבודות ציבוריות (מע"צ), שפעלה במסגרת משרד העבודה, למהנדסי מחוזות תל-אביב וירושלים להרוס את בתי החומר ב-41 כפרים בפרוזדור ירושלים ובדרום. החלטה זו נתקבלה, כנראה, עקב הלחץ הגובר והולך שהפעילה ארצות-הברית בלוואן על משלחת ישראל להגמיש את עמדותיה בנושא שיבת הפליטים, ומקורה, יש להניח, בבן-גוריון עצמו.²¹

מדיניות ההריסה השיטתית נתקלה בהתנגדותם של גורמים שונים במימסד הישראלי. זלמן ליף, מיוזמי הריסת הכפרים, תבע להימנע מהריסה לא מבוקרת של מבנים בכפרים שנועדו לאכלוס על ידי כ-23,000 פליטים ערבים שנוותרו בשטח מדינת ישראל והתגוררו באופן זמני בכפרים ועיירות שבהם נותרה אוכלוסייה ערבית. בחירת מקומות הדיור עבורם נעשתה על ידי ועדה ממשלתית שהוקמה לצורך זה, שליף נמנה עם חבריה. אגף התכנון הממשלתי הביע התנגדות להריסת מבנים נטושים בכפרים וטען, כי יש לנצלם לשיכון העולים החדשים שהתגוררו במחנות עולים בתנאים קשים, ומספרם בשלהי 1949 הגיע ל-100,000 נפש. באגף האשימו את מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית בהרס נרחב של מבנים בכפרים נטושים שבהם יישבה המחלקה עולים חדשים,

19. על כינוסה של הוועידה והלחץ האמריקאי על ישראל ראה א' רבינוביץ, *השלום שזמק*, ירושלים 1991, עמ' 26-28.

20. רשימה בחתימה בראשי תיבות ז.ל. (כנראה זלמן ליף), לוואן, 15.5.49, א"מ 95-631510-6179.

21. א' אהרונוב אל מהנדס מחוז תל-אביב ואל מהנדס מחוז ירושלים, 1.7.49, שם; ר' איתן אל משה שרת, 23.6.49; מ' שרת, קווי הרכה לנציגויות, 25.7.49, אצל י' רוזנטל (עורכת), *תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל*, גנוך המדינה, ירושלים תשמ"ד, כרך רביעי, עמ' 154, 241-246.

ובהקטנת הפוטציאל של השטח שניתן לנצלו לאכלוס עולים חדשים נוספים.²² טיעון זה של אגף התכנון מביא את דיונונו לתחום השני המאפשר הסבר להרס הכפרים הערביים, והוא ההתיישבותי-פונקציונלי. בהקשר זה ניתן להגדיר שתי סיבות מרכזיות שהביאו להריסת שטחים מבונים בכפרים ערביים או להתעלמות משטחם הבנוי בכלל.

מדיניות ההריסה של חלקים גדולים של הכפרים הנטושים שיושבו בעולים נועדה, לטענת אגף התכנון, למנוע את אכלוסם של הכפרים הללו בעולים שאינם מיועדים לעסוק בחקלאות. אכלוס של כפרים נטושים בעולים לצורכי מגורים בלבד נעשה באחריות מחלקת הקליטה הסוכנותית, ואילו אכלוס של עולים במסגרת ההתיישבות החקלאית החדשה נעשה על ידי המחלקה להתיישבות. בשלהי 1948 וראשית 1949 אוכלסו הכפרים עין-כרם ודיר-יאסין בסביבות ירושלים, ויבנה ועקיר בקירבת מושבות הדרום הגדולות, על ידי עולים משני הסוגים. האחריות לאכלוס השטח המבונה חולקה בין שתי המחלקות הסוכנותיות הללו. מספר המשוכנים באמצעות מחלקת הקליטה היה רב יותר מהללו שיועדו להתיישבות חקלאית, ועד מהרה הפכו כפרים אלו ליישובים עירוניים. המחלקה להתיישבות נאלצה, על כן, למצוא למתיישבים החקלאיים אתרים חלופיים. ניסיון מר זה היה כנראה המניע למגמת המחלקה להתיישבות להרוס את החלקים בכפרים שלא נועדו למגורי המתיישבים או לשימוש כמבני משק.²³

ככפרים שיועדו להתיישבות חקלאית התעוררו קשיים רבים בהתאמת מבנה הכפר הערבי לזה היהודי. קשיים אלו תרמו אף הם לתהליכי הרס. שהתחוללו בכפרי הערביים הנטושים, עת אוכלסו על ידי יהודים. הדגם המקובץ והמגובב של הכפר הערבי המסורתי היה שונה תכלית השינוי מזה של דגם ה"מגבת" האופייני למושב העובדים – צורת היישוב הנפוצה ביותר בהתיישבות החדשה. דגם יישובי זה מתאפיין במבני המגורים הנמצאים לאורך מספר רחובות, חצר המשק והחלקה המעובדת של כל יחידה משפחתית נמצאות בעורפן של יחידות המגורים, וגודלן של כל החלקות המשפחתיות שווה. התאמת דגם הכפר הערבי המסורתי לזה של מושב העובדים היהודי חייב ההריסה של מבנים רבים ועלותה, שכללה את עבודות ההריסה ופינוי ההריסות, היתה רבה. אי פינוי ההריסות בחלק מן המקומות יצר בעיה תברואתית קשה. לבסוף, באוגוסט 1949, הגיעו מומחי המחלקה להתיישבות למסקנה, כי עדיף להקים אתרים

22. ז' לוף אל האפוטרופוס, 11.12.49, אצ"מ, KKL5/18875; א' ברזקוס אצל צ' ברנון (א.ת., כנראה מאפריל 1950), א"מ 6179/ג-95-631510. על הפליטים הערבים שנותרו בשטחה של מדינת ישראל ראה: C.S. Kamen, "After The Catastroph I, The Arabs in Israel 1948-1951", Middle Eastern Studies, 23 (4) (October 1987), pp. 464-491.

23. א"מ, שם. על אכלוסם של עין-כרם, דיר-יאסין, יבנה ועקיר ראה גולן, לעיל, הערה 14, עמ' 76-71, 278-288.

חדשים להתיישבות החדשה מאשר לאכלס אתרים ערביים נטושים.²⁴ החלטת המחלקה להתיישבות שלא לעשות שימוש בכפרים הנטושים הביאה להמשך התדרדרותם הפיסית של המבנים, שלא תוחזקו במשך שנות ה-50 וה-60. גם אם לא ננקטו פעולות להריסתם, הרי התדרדרות זו תרמה באופן משמעותי להיעלמותו הכמעט מוחלטת של השטח המבונה של הכפרים הערביים בפריפריה הכפרית הישראלית.

תחום שלישי שבאמצעותו ניתן להסביר תהליכים של הרס של כפרים ערביים היה הפרטי-מקומי. הרס זה היה תוצאה של פעילות לא מימסדית מצד גורמים פרטיים בקרב האוכלוסייה היהודית. כך, המבנים הנטושים בכפרים חיריה וכפר ענא הסמוכים לתל-אביב וסביבתה נבזזו על ידי יהודים שנטלו עמם אבני בניין, רעפים, דלתות, חלונות, משקופים, כלים סניטריים וכד'. כך נגרם הרס למבנים וצומצמו באופן ניכר אפשרויות האכלוס בכפרים אלו. בכפרים נטושים שיועדו להתיישבות חקלאית נהגו התושבים להרוס מבנים שנכללו בשטחי המשק שהוקצו להם, שלא שימשו אותם למגורים או לפעילות חקלאית.²⁵

ג. השטח החקלאי המעובד

הערבים הנוטשים הותירו מאחוריהם, על פי הערכה אחת, כ-6.5 מיליון דונם קרקע חקלאית שהיתה ברשותם. מתוכם כ-2.5 מיליון דונם היו אדמות שאינן ראויות לעיבוד. מתוך 4 מיליון הדונם הראויים לעיבוד היו כ-3.4 מיליון דונם אדמות באיכות בינונית וירודה, על פי הערכתם של פקידי הממשל הבריטי, ורק כ-600,000 אלף דונם באיכות גבוהה. על פי הערכה אחרת הגיע סף כל הקרקעות החקלאיות שנטשו הערבים ל-5.8 מיליון דונם בקירוב, מהם כ-1.4 מיליון דונם אדמות מעובדות על ידי הכפרים הערבים, 2.7 מיליון דונם של אדמות מוכרות שבבעלות הכפריים ו-1.7 מיליון דונם של אדמות מעובדות שהיו בחזקתם של בדווים בצפון הנגב.²⁶

מתוך שטח זה כ-385,000 דונם היו נטועים עצי פרי שונים והשאר קרקעות שנוצלו לגידול ירקות, קטניות ותבואות שונות, או שלא נוצלו כלל. מבין המטעים תפס ענף הזית את השטח הגדול ביותר, כ-167,000 דונם, אך חשוב ממנו מבחינה כלכלית היה ענף ההדרים, שטחו הכולל עמד על כ-137,000

24. רענן וייץ אל לוי אשכול, 26.10.49, א"מ, 47-215/ג-23/10; ש' זגורסקי אל ד' שפירי, 19.8.49, אצ"מ, KKL5/17148; ל' אשכול אל קליבנר, 22.11.49, אצ"מ S15/9603; נ' שחור אל המחלקה להתיישבות, 7.2.50, ארכיון העבודה (להלן: א"ע), 5-IV-235, 608. על הדגמים השונים של היישובים היהודיים ראה המקורות המוזכרים לעיל, הערה 1.

25. אלוף א' אבנר אל הרמטכ"ל, 26.11.48, א"צ, 11-2433/50; דברי פ' אנגל מחיריה בכינוס ב"כ היישובים הנטושים, 5.10.49, א"ע, IV-2219, 313; א' ברזקוס אל צ' ברנזון (א.ת. כנראה מאפריל 1950), א"מ, 95-6179/ג-631510.

26. S. Hadawi, *Palestinian Rights and Losses in 1948*, London 1988, Part V, p. 248.

א' גרנות, *תמורות אגראריות בישראל ובעולם*, תל-אביב תשט"ו, עמ' 87-88.

דונם. יתר השטח הנטוע כלל מטעים של תאנים, גפנים, עצי פרי נשירים ובננות.²⁷

בשטחים הנטושים שבהם גידלו הערבים גידולי שדה ותבואות נעשה שימוש דומה על ידי החקלאות היהודית. שינויים בשיטות העיבוד וחלוקת הקרקע ובהיקף השטח המעובד גרמו לשינויים כגוף הכפרי-חקלאי בשטחים אלו. באזורי המטע חל שינוי משמעותי עת הוזנח או נעקר חלק ניכר ממצאי המטעים הנטושים, בעיקר בענפי המטע הנפוצים, ההדרים והזית.²⁸ מאמר זה יתמקד בגורלם של הפרדסים ומטעי הזיתים הללו.

1. ענף ההדרים

ערכו הכלכלי של ענף ההדרים היה ברור לגופים המטפלים בענייני הרכוש הערבי הנטוש כבר מימיה הראשונים של מדינת ישראל. במאי 1948 המליץ גד מכנס, מנכ"ל משרד המיעוטים שטיפל באותה העת ברכוש זה, לעבד 50,000 דונם של פרדסים נטושים. הבעיה המרכזית בביצוע תוכניתו של מכנס היתה העלות הגבוהה של העיבוד. כדי לצמצם את ההוצאות הציע מכנס להשקיע רק 700-800 ל"י לדונם לצורכי השקיה, במטרה למנוע את התייבשות הפרדסים, גם אם תנובתם תהיה קטנה. מימון הפעולה נועד להתקבל מההכנסות ממכירת רכוש נטוש וממעט הפרי שייקטף מן הפרדסים בעונה החקלאית העתידה לבוא. תוכניתו של מכנס התקבלה על דעת משרד החקלאות, שסמכותו היתה לבצעה בשטח.²⁹

בהעדר מנגנון ביצועי, הטיל משרד החקלאות את הפעולה הלכה למעשה על מוסדות וחברות של ארגונים ציוניים שעסקו בפיתוח חקלאי טרם קום המדינה. איתור הפרדסים הוטל על מחלקת הקרקעות של הקרן הקיימת ועיבודם הוטל על חברת חק"ל. ראשית הפעולה היתה במרכז הארץ: בדרום השרון, בבקעת אונו ובמישור החוף הדרומי, בקירבת ריכוזי הפרדסים שבבעלות יהודית. יוזמות לעיבוד פרדסים נטושים באו גם מצד מספר יישובים ופרדסנים יהודים, שביקשו לעבד פרדסים ערביים בשכנות לחלקותיהם. במשרד האוצר התעוררו ספקות באשר לחוקיות העיבוד. פנייה ליועץ המשפטי לממשלה העלתה, כי אכן הוא חוקי, אך אם יתעוררו בעיות באיסוף הפרי, על הממשלה יהא לפצות את

27. האפוטרופוס אל ראש הממשלה, 24.3.49, א"מ, 210/55-5440/ג-43.

28. א' דוד וע' גרדל אל האפוטרופוס לנכסי נפקדים, 22.2.53, אצ"מ, A.202/79. על פי הנתונים של ד"ח זה, שנכתב בראשית 1953 עבור האפוטרופוס על נכסי נפקדים ותיאר את המצב בסוף שנת 1952, נוצלו על ידי היישוב היהודי כ-2.17 מיליון דונם מתוך כ-2.7 מיליון דונם של קרקעות נטושות ראויות לעיבוד של כפרים שנגטשו לחלוטין. נוסף לכך הוכשרו עוד כרבע מיליון דונם קרקעות נטושות בלתי ראויות לעיבוד מאדמותיהם של כפרים אלו. מתוך השטחים הראויים לעיבוד שלא נוצלו, קרוב למחציתם, כרבע מיליון דונם, היו של מטעים. על חלוקתן מחדש של הקרקעות החקלאיות הנטושות ניתן ללמוד ממפות שעובדו במחלקת הקרקעות של חק"ל, והמצויות בספריית המפות שבספרייה המרכזית באוניברסיטה העברית בירושלים.

29. ג' מכנס אל שר האוצר, 19.5.48, א"מ, 26-307/ג-49; י' גבירץ אל שר המיעוטים, 7.6.48; פגישה עם שר החקלאות, 11.6.48, שם.

המעבדים.³⁰

למרות יוזמות אלו לא הושקו מרבית הפרדסים הנטושים במשך קיץ 1948. כדאיות העיבוד הועמדה בספק, לאור המדיניות שהלכה והתגבשה למנוע את שיבתם של הערבים לבתיהם. עמדה ברורה נגד עיבוד הפרדסים הציג ג'ד מכנס, שביקש תחילה ליוזם את השקיתם. בישיבת מומחים לענייני ערבים, שנערכו ב־ 18 באוגוסט בהשתתפות בן־גוריון, טען מכנס כי עצם קיומם של הפרדסים הנטושים מחזק את רצון בעליהם הערבים לשוב לשטח מדינת ישראל, ועל כן יש ליבשם. לדעתו, את המים שייחסכו יש להפנות לגידול ירקות החיוניים לאוכלוסייה הגדלה והולכת של המדינה. עיבוד הפרדסים נדון בישיבת ועדת השרים לענייני רכוש נטוש ב־27 באוגוסט. ההחלטה שנתקבלה היתה לאפשר לגורמים שהחלו בעיבוד פרדסים נטושים להמשיך בפעולתם, אך לא להרחיב את מעגל העיבוד.³¹

הצמצום בהיקף ההשקיה והעיבוד המתוכננים הביא לשתי תוצאות בעלות משמעות לגורל הפרדסים הנטושים. האחת היתה פירוק מכוני המים הנטושים, על מנת למנוע בזיזתם על ידי גורמים שונים ביישוב היהודי. החלטה בנדון נתקבלה על ידי האפוטרופוס על הרכוש הנטוש (מדצמבר 1948 הוא נקרא האפוטרופוס על נכסי נפקדים), שפעל במסגרת משרד האוצר והחליף בקיץ 1948 את משרד המיעוטים באחריות על הרכוש הנטוש. השנייה היתה סקר פרדסים נטושים על מנת לקבוע היכן יש פרי בכמות ובאיכות המאפשרת קטיף שיניב רווח כלכלי.

פירוק מכוני השאיבה היה בעל משמעות רבה בטווח הארוך, שכן ללא השקיה נועדו הפרדסים הללו להתייבשות. החלטה זו נתקבלה בדרג פקידותי, ומשקפת כנראה את מדיניות הממשלה, שתכליתה היתה להקשות ככל האפשר על שיבתם של ערבים לשטחי המדינה. ההחלטה לקטוף את הפרי ולשווקו היתה בעלת משמעות לטווח הקצר, לעונת הקטיף המתחילה בדצמבר 1948 ומסתיימת במרס 1949. למרות זאת היא נתקבלה בדרג של ועדת השרים הנוכחת לעיל, וזאת משיקולים מדיניים. שיווק הפרי מפרדסים אלו באירופה היה עלול להיות בעייתי, כיון שלפרדסנים הערבים היו הסכמי שיווק עם גורמים שונים, שספק רב אם היו מכירים בממשלת ישראל כבא־כוחם החוקי של הפרדסנים הללו. על כן קבעה ועדת השרים, שהפרי של הפרדסים הנטושים ישווק

30. י' גבירץ אל שר האוצר, 29.6.48, א"מ 74-77/5667-25/3; צ"ע בקר אל שר האוצר, 16.7.48, שם; בוקסר אל ב' שטרית, 9.7.48, א"מ 49-307/26; מפקחי פרי אל מנהל מחלקת היהודים, 25.8.48, א"מ 97-2193/8N; הצעה לעיבוד פרדסי הערבים, 7.6.48, ג' מכנס אל י' וייץ, 15.6.48, י' פוגל אל האחים מכנס, 20.6.48, אצ"מ 17146/17146; KKL5; דו"ח של ב' גורשטיין, 8.8.48, אצ"מ S15/9652.

31. יומן המלחמה, לעיל, הערה 2, ב, עמ' 633; פרוטוקול ועדת השרים לענייני רכוש נטוש, 27.8.48, א"מ, 130-2564/13; א' קפלן אל ג' מכנס, 1.8.48, א"מ 49-307/26; י' שמעוני אל שר האוצר, 1.9.48, א"מ 49-307/56.

בעדיפות ראשונה לשוק המקומי, וביצוע הקטיף יישמר בסוד.³² נוסף לספקות באשר לכדאיות העיבוד מבחינה מדינית, הסתבר כי עיבוד נרחב של פרדסים נטושים ללא סיועו של המיגזר הפרטי הוא בלתי אפשרי. אך ענף הפרדסים היהודי היה שרוי במשבר מתמשך, שראשיתו בזמן מאורעות 1936-1939, ושהוחמר במלחמת העצמאות. שטח הפרדסים בידי יהודים ירד מ-150,000 דונם ב-1938 ל-120,000 ב-1945. עזיבתם של הערבים וגיוסם של רבים מן הצעירים ביישוב היהודי יצרה מחסור בפועלים ועלייה ניכרת בשכר העבודה. פרדסנים רבים התקשו לעבד את השטחים שברשותם, קל וחומר שטחים נוספים מן הרכוש הערבי הנטוש. על מנת להזרים הון לענף הפרדסנות הציע צבי יהודה, מראשי תנועת המושבים, פיתרון שמקורו באחוזות המטעים, שהיוו אבן יסוד בפיתוח ענף הפרדסנות בשרון בשנות ה-20 וה-30. לדעתו, על ממשלת ישראל לפנות לבעלי הון בקרב יהדות ארצות-הברית המעוניינים להשקיעו במדינת ישראל, ולגייס מהם כספים עבור עיבוד פרדסים נטושים. בתמורה תתחייב המדינה למסור בעתיד את הפרדסים לרשותם באמצעות חוזים עם הקרן הקיימת או עם גורם ממשלתי. עוד הציע, כי תנועת המושבים תיקח על עצמה את ארגון הפעולה.³³

בראשית 1949 נראה כי שוב חל שינוי בעמדת הממשלה ביחס לעיבוד הפרדסים הערביים. הסכנה לקיומם בעקבות אי השקיה של חלק ניכר מהם בקיץ 1948, הביאה את האפוטרופוס ואת משרד החקלאות לזוּם מיפקד של הפרדסים הנטושים, על מנת לקבוע אלו מהם עדיין ראויים לעיבוד. מיפקד זה התנהל בעצלותיים, ועד סוף פברואר 1949 נפקדו 12,000 דונם בלבד באיזור שבין פתח-תקווה לרחובות. במקביל עודדה הממשלה חכירת פרדסים, ונקבעו תעריפי חכירה שזעו מ-0.4 ל"י לדונם בפרדס מאיכות ירודה, היינו שלא הושקה בקיץ 1948 (כגון פרדסים בשרון או באיזור לוד ורמלה), עד 2 ל"י לדונם בפרדס מאיכות טובה יותר, באיזור אשקלון, ששם ניטשו הפרדסים רק בסתיו אותה השנה.³⁴

אם נשווה סכומים אלו להשקעה שנדרשה לעיבודו של דונם פרדס (ראה

32. ש' זגורסקי אל א' הירש 14.11.48, א"מ 97-ג/2185-א 19; התייעצות בעניין המוטורים בשטחי המטעים, 14.9.48, א' ציולינג אל לשכת המודיעין הממשלתית, 23.11.48, שם, 26-307/ג-49; החלטת ישיבת שישה השרים לענייני ערבים, 5.12.48, שם, 20.10.48, דו"ח על סיור בפרדסים ליד תל-ציון, 23.11.48, אצ"מ, KKL5/17146. על המדיניות בדבר מניעת שיבתם של הערבים בזמן המלחמה ראה מוריס, עמ' 148-151.

33. דו"ח מאת מ' זקס, חברת פרדס סינדיקט 24.12.48 א"מ, 360-5496/ג-43; צ' יהודה אל ל' אשכול 16.1.49 א"ע, 1-IV-235 2293; ד' גורביץ, א' גרץ, חקלאות והתיישבות חקלאית בארץ ישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 47. על התפתחות ענף ההדרים בשרון ראה: ד' גלעדי, "ההדרים בשרון - מנוף לישוב האזור ופיתוחו", א' דגני, ד' גרוסמן, א' שמואלי (עורכים), השרון בין ירקון לכרמל, תל-אביב תש"ן, עמ' 397-408.

34. י"ד אופנהיים אל האפוטרופוס, 13.2.49, א"מ, 3193-2170/ג-97; מפקד הפרדסים הערבים, 7.3.49, שם, 3192/2170/ג-97; שלמה אושרוב אל משרד המעוטים, 16.6.49; שם, 21-297/ג-49; "ליברמן אל י' חורין, 24.2.49, אצ"מ, S15/9652.

(לעיל), שהגיעה למאות ל"י בחודש, דמי החכירה היו מרכיב שולי בתהליך העיבוד ונועדו, כנראה, לעודד חכירתם של הפרדסים. בד בבד הוחל במשא ומתן עם חברות חק"ל ו"יכין" בדבר עיבודם של 25,000 דונם פרדסים ראויים לעיבוד, על פי הערכתם של מומחי משרד החקלאות. על מנת לחדש את עיבוד הפרדסים היה צורך לעצור את פירוק בתי המשאבות ומכירתן של משאבות על ידי האפוטרופוס, עד אשר יתברר היקף השטח שיעובד.³⁵

במקביל ניסה המרכז החקלאי להעביר פרדסים נטושים לידי ההתיישבות העובדת כחלק מהעברת הקרקעות הנטושות לידי היישובים, שנעשתה במסגרת עיסקת מיליון הדונם. מדובר בשטחים קטנים ביחס: כ-400 דונם בגליל המערבי, כ-590 דונם בשרון הדרומי, וכ-350 דונם במישור החוף הדרומי, היינו כ-1,340 דונם בסך הכל. יוסף וייץ, שבתוקף תפקידו כמנהל מחלקת הקרקעות שלה קרן הקיימת טיפל בהעברת הקרקעות הנטושות, הסתייג מהעברה זו. לדעתו היה צריך למצוא מימון נוסף לעיבוד הפרדסים, שכן הקרן הקיימת מימנה את הוצאות העברת הקרקע בלבד.³⁶

נראה כי גם ההתיישבות העובדת לא ששה לקבל פרדסים נטושים לרשותה, מחוסר רצון לסכן השקעות גבוהות הדרושות לעיבודם. על כן העדיפו היישובים להשקיע באדמות הפלחה, שעלות עיבודן היתה זולה משל הפרדסים, ושרשו פחות כוח אדם – גורם משמעותי בתקופה של מחסור באנשים עקב הגיוס לצבא.

בשלהי אפריל 1949 התכנסה בלוזאן ועדת הפיוס מטעם האו"ם, שתכליתה להביא להסדר מדיני בין ישראל למדינות ערב. נושא הפליטים הערבים היה הראשון שעלה על הפרק בדיוניה, ובמשך החודשים מאי-אוגוסט 1949 הופעל על ישראל לחץ מאסיבי, בעיקר על ידי האמריקאים, על מנת שתחזיר לפחות חלק מן הפליטים לשטח המדינה.³⁷

בעת דיוני הוועדה שהו בלוזאן גם נציגיהם של מגדלי ההדרים הערבים שהפכו פליטים, ושפרדסיהם נותרו בשטח מדינת ישראל. פעילותם הביאה לכך, שבין הדרישות של נציגי מדינות ערב בוועידה היתה גם הדרישה להחזרת בעלי הפרדסים ומעבדיהם. ועדת הפיוס קיבלה את טיעוני הערבים בנושא, ועל ישראל הופעל לחץ למנוע את המשך התדרדרותם של הפרדסים הנטושים ולאפשר את שובם של מקצת הפליטים שהתפרנסו מענף חקלאי זה. נציגים מטעם הוועדה הטכנית של ועדת הפיוס, שתפקידה היה להציע מספר תוכניות לפיתוח האיזור, כולל שיקומם של הפליטים, ביקרו בארץ וערכו מספר סיורים בפרדסים הנטושים באיזור מישור החוף המרכזי.³⁸

35. א' חנוכי אל משרד האפוטרופוס, 13.3.49; ש' זגורסקי אל א' חנוכי, 27.3.49, א"מ, 1/55-5440/3-43, שם, 24.3.49, א"מ, 210.

36. י' גבירץ אל י' וייץ, 23.3.49; י' וייץ אל י' גבירץ, 10.4.49, אצ"מ, KKL5/17147.

37. ראה רבינוביץ, לעיל, הערה 19.

38. א' ששון אל ר' איתן, אצל רוזנטל (לעיל, הערה 21), הערת עורך, עמ' 60, 92; "הוועדה

הטכנית מסירת בפרדסים", דבר 8.7.49.

נראה איפוא כי התפנית ביחס לעיבוד הפרדסים הנתושים, בראשית 1949, והתחזקותה של מגמה זו באביב ובקיץ 1949, נובעות משתי סיבות. האחת כלכלית: החשש לאובדן שטחי מטע נרחבים של ענף חקלאי שנחשב לרווחי ביותר, בעיקר נוכח הקשיים הכלכליים החמורים של מדינת ישראל, עקב מצב המלחמה המתמשך והצורך לקלוט מספר גדול והולך של עולים חדשים. השנייה מדינית: הצורך להוכיח כי מדינת ישראל אכן מתכוונת לאפשר למקצת הפליטים לחזור לבתיהם במסגרת הסדר מדיני. מספר העוסקים בענף ההדרים היה קטן ומרבית הפרדסים היו באזורים פנימיים בקירבת ריכוזי אוכלוסייה יהודית – זאת בניגוד לשטחים שבהם הוחל בהריסה שיטתית של כפרים, נוכח הלחץ על ישראל בוועידת לוזאן, שחשיבותם האסטרטגית היתה עליונה בעיני המנהיגות הישראלית.

על פי נתוני האפוטרופוס, עד ספטמבר 1949 עובדו 31,600 דונם של פרדסים נתושים. מהם 16,600 על ידי חברת חק"ל וחברות אחרות, 3,000 דונם על ידי יישובים וחוכרים פרטיים ו-12,000 דונם על ידי האפוטרופוס באמצעות קבלני משנה. האחרונים היו במצב הגרוע ביותר, ולא נמצאו מועמדים לחירתם, ועל כן עובדו ישירות בידי האפוטרופוס. מוסד זה אף התחייב לשאת במחצית מהפסדי המעבדים, אם לא יצליחו להפיק רווחים מעיבוד הפרדסים.³⁹ בסתיו 1949, עם פיזור של ועדת לוזאן בשלהי אוגוסט ודעיכת פעילותה של ועדת הפיוס גבר והלך קצב העברתם של פרדסים נתושים לידיים יהודיות. עד שלהי אותה שנה הועברו לידי 27 יישובים שיתופיים במישור החוף, במרחב שבין ראש-הנגרקה בצפון ויד-מרדכי בדרום, כ-4,000 דונם פרדסים נתושים.⁴⁰ מתוך הפרדסים הערביים הנתושים שנותרו בשטח מדינת ישראל עובדו על ידי המדינה פחות משליש. בנפת יפו, שבה היו 40,000 דונם פרדסים, עובדו רק כ-9,200 בלבד. באיזור לוד ורמלה ובשרון עובדו כ-17,200 דונם מתוך כ-70,000 דונם שניטשו. בצפון, בנפת חיפה ועכו, עובדו 1,000 מתוך 6,000 דונם, ובדרום – 6,200 מתוך 17,500 דונם שעובדו על ידי הערבים לפני המלחמה.⁴¹

הפרדסים הנתושים שלא עובדו, נעקרו ברובם. בשטחים שסופחו לתחומה של תל-אביב-יפו היו אלפי דונם פרדסים שנעקרו עקב שינוי יעוד השטח והקצאתו לפיתוח עירוני. גם בשטחים אחרים נעקרו אותם הפרדסים שלא שוקמו, ושלא ניתן עוד לנצלם, ונעשה בהם שימוש לצרכים של פיתוח חקלאי או עירוני,

39. קטעים מדו"ח חצי-שנתי של מחלקת הכפרים של האפוטרופוס, 9.11.49, אצ"מ, 9/784/S15; משרד מבקר המדינה, סיכום הערות ביקורת על האפוטרופוס לנכסי נפקדים, 19.3.51, א"מ, 2402/4-130.
40. פרוטוקול משיבה בעניין הסדר מסירת מטעים לצרכי התיישבות, 7.11.49, אצ"מ, S15/9652; רשימת הפרדסים הנתושים המוחזרים למשקים על ידי חק"ל, עמ' 28, א"מ, 97-2170/3193; רבינוביץ, לעיל, הערה 19.
41. האפוטרופוס אל ראש הממשלה 24.3.49, א"מ, 43-210/55-5440; משרד מבקר המדינה, סיכום הערות ביקורת על האפוטרופוס על נכסי נפקדים, 29.3.51, שם, 4-130/2402; צ' דוד וד' גרדל אל האפוטרופוס, 22.2.53, אצ"מ, A.202/79.

בהתאם למיקומם. נסיבות מדיניות וכלכליות, כתוצאה ממצב המלחמה, הביאו לכך שמשאב כלכלי חשוב זה נוצר בצורה חלקית בלבד, ולא ניתן להופכו למנוף להתאוששות ענף ההדרים במיגור היהודי, שהיה נתון אף הוא בשפל. למרות זאת, על רקע הנתונים שלעיל, נראה כי הצלה של למעלה מ-30,000 דונם פרדסים נטושים אינה דבר מבוטל, שכן שטח זה היווה רבע משטח הפרדסים היהודיים בעת ההיא.

2. ענף הזית

על פי נתוני האפוטרופוס הותירו אחריהם הערבים כ-167,000 דונם מטעי זיתים. רוב מטעי הזיתים היו באיזור הצפון (כ-120,000 דונם), בפרוודור ירושלים (כ-20,000 דונם) ובאיזור לוד-רמלה (כ-25,000 דונם). בניגוד למעמדו החשוב של ענף ההדרים במערכת החקלאית היהודית ערב פרוץ המלחמה, ענף הזית היה שולי ביותר. בארץ-ישראל המנדטורית היו אז בבעלות יהודית רק כ-7,000 דונם זיתים, לעומת כ-600,000 דונם בבעלות ערבית.⁴²

בקשות למסוק זיתים במטעים נטושים הגיעו אל משרד החקלאות כבר בקיץ 1948 לקראת עונת המסיק בחודשים ספטמבר-נובמבר. קיבוץ חולדה, שהיה מהיישובים היהודים הבודדים שעסקו בענף חקלאות זה, ביקשו למסוק זיתים במטעים נטושים בסביבת לוד ורמלה. בהיות הענף עתיר עבודה (סיבה מרכזית לאי היותו מקובל בהתיישבות היהודית), הציע הקיבוץ לנהוג כפי שנהג בעבר, ולגייס משפחות של תימנים ממושבות הדרום לעבודת המסיק. בכדי לעבד את היבול על ידי כבישתו או עצירתו לשמן ביקש הקיבוץ מן האפוטרופוס להקצות לו כלים מהמצאי של הרכוש הנטוש. באיזור הצפון, למרות חוסר הרצון לעסוק בענף זה, הסכימו יישובים שונים לקחת על עצמם את ארגון המסיק במטעי הזיתים הנטושים שבסביבתם.⁴³

מומחים חקלאיים שהכירו את הענף המליצו בפני משרד החקלאות למסוק זיתים ולנצל את הפרי בתעשיות המזון, השמן והסבון. נראה היה כי ניתן ליצוא את מרבית התוצרת ולקבל תמורתה מטבע זר הנחוץ למדינה עד מאוד. בעקבות זאת הוחלט במשרד לגשת לארגון המסיק בתיאום עם משרד האפוטרופוס.⁴⁴ בהיות הענף עתיר עבודה, כאמור, הוטל על משרד העבודה לארגן את כוח האדם הדרוש למסיק. לא היתה זו משימה פשוטה במציאות מלחמתית שבה חלק ניכר מהאוכלוסיה בגילאי העבודה מגויס לצבא או מרותק למקומות עבודה חיוניים למאמץ המלחמתי. על מנת לארגן אלפי פועלים הדרושים למסיק הוצע לגייס פועלים מקרב הערבים, שהיה להם יתרון חשוב בהכרת הענף, ומקרב העולים החדשים והנוער. פיתרון אחר היה מסירת מטעים לידי גורמים שיקלו

42. האפוטרופוס אל ראש הממשלה, 24.3.49, א"מ 210/55-5440/ג-43; עתיד גידול הזיתים במדינה, 14.6.49, א"ע, 1-IV-235, 2123.

43. יבול הזיתים במחוזות לוד ורמלה ב-1948, קיבוץ חולדה אל האפוטרופוס, 28.7.48, א' שחטר אל האפוטרופוס, 1.8.48, א' אפשטיין אל קיבוץ תל-יוסף, 5.8.48, א"מ, 97-ג/2194-1730.

44. צבי מיכלסון אל המפקח על המזונות, 6.8.48; תזכיר מאת ד"ר י' יפה, 12.8.48; ד' רפפורט אל מנהל אגף המטעים, 31.8.48; מ' אהרונסון אל מר הירש, 15.9.48, שם.

לארגן בעצמם את כוח העבודה המתאים, כגון בית הספר החקלאי מקווה-ישראל, שקלט באותה עת מאות בני נוער מהעולים החדשים, וגרעיני התיישבות שעלו באותם הימים על הקרקע באזורים שונים בארץ.⁴⁵

סיכומה של עונת המסיק של סתיו 1948 נראה מבטיח לענף. היבול על פי הערכת מומחי משרד החקלאות הגיע ל-4,000-5,000 טון וההכנסות עלו כפליים על ההוצאות. לשמואל זגורסקי, מנהל מחלקת הכפרים של האפוטרופוס, היתה הערכה אופטימית פחות. הוא העריך, כי מתוך כלל המטעים הנטושים רק כמחצית ראויים להמשך העיבוד, ולמרות הרווח הכספי והעסקתם של 3,000 פועלים, החקלאות היהודית תתקשה לסגל עצמה לענף זה. הרווחים הגדולים שהושגו הודות לעיבוד המרוכז יצטמצמו עת יעברו המטעים לרשות היישובים היהודיים, שיצטרכו לארגן את העבודה בעצמם. ירידה ברווחים תגרום לעקירתם של מטעים על מנת לפנות קרקע לענפים רווחיים יותר. לדעתו של זגורסקי, אם המדינה מעוניינת בהמשך קיומו של ענף הזיתים, עליה לראוג לשכלול תעשיית שמן הזית, לתחזוק המטעים ולסבסוד מחירי הפרי.⁴⁶

התברר כי הערכתיו של זגורסקי מציאותיות. בהתיישבות הוותיקה היתה רתיעה מחכירת מטעי זיתים נטושים, בהיות הענף עתיר עבודה ודל רווחים. ראשי המוסדות המיישבים קיוו, עם זאת, שלמטעי הזיתים יהיה שימוש בכיסוסה של ההתיישבות החדשה, בעיקר באזורי ההר: בגליל ובפרוזדור ירושלים.⁴⁷

עד להקמתה של ההתיישבות החדשה, במשך שנת 1949, נמסרו מטעי הזיתים לעיבודם של חוכרים מהמיגזר הפרטי בעיקר, יהודים וערבים, היינו לכל מי שגילה עניין בנושא. בעיקר היה לחוכרים עניין במטעים באיזור הנגיש והנוח לעיבוד, בסביבות לוד ורמלה, ופחות באזורי ההר. עם ראשיתה של ההתיישבות בהר במשך אותה השנה הוחל במסירתם של מטעי הזיתים לידי המתיישבים בגליל ובאיזור פרודור ירושלים. עיבוד המטעים נעשה בהשגחתם של מומחי משרד החקלאות ומחלקת הכפרים של האפוטרופוס, במטרה לשמור על ערכם.⁴⁸

45. א' שחטר אל האפוטרופוס, 1.9.48, מזכיר ביה"ס מקווה-ישראל אל מנהל מחלקת הכפרים, 22.8.48, שם; ש' דילושנסקי אל מ' בדר, 5.9.48, מ' טילס אל ד' סברדלוב, 9.9.48, שם, 25323-6158/ג-95.

46. סיכום ישיבה במערך האפוטרופוס על הרכוש הנטוש, 28.12.48, שם, 97-ג/2194-מ'1730-1 א"ע, שם.

47. ר' אלוני אל קיבוץ גינור, 17.12.48, ואל מעלה-החמישה, קריית-ענבים ונווה-אילן, 19.12.48, אצ"מ, שם; הצעת תוכנית ליישוב עולים חדשים בגליל העליון, 31.12.48, שם, 25/12-5669/ג-74; א' בובריצקי אל המחלקה להתיישבות, 28.1.49, אצ"מ, 9581/S15.

48. י' ליברמן אל ד' רפפורט, 30.6.49, א"מ, 97-ג/2194-מ'1730; י' גבעולי אל המחלקה להתיישבות, 14.7.49, אצ"מ, S15/9652; ש' שרפשטיין אל האפוטרופוס, 29.10.49, א"ע, 1-IV-235, 2533.

מסיק הזיתים בסתיו 1949 התנהל בצורה שונה מהמסיק בשנה הקודמת. בעוד שבסתיו 1948 היה ארגון המסיק בידי המוסדות הממשלתיים, הרי עתה הועבר לידי החוכרים שעיבדו את המטעים בשיטת הקבלנות, היינו, החוכרים גייסו את הפועלים באמצעות משרד העבודה, והרווח שלהם היה סך ההכנסות פחות ההוצאות על העיבוד, על שכר העבודה ועל דמי החכירה. עשרה בתי בד נטושים הוחזרו לבעלי מקצוע בתחום עיבוד פרי הזית, גם כאן על פי עקרון הקבלנות. להערכת מנכ"ל משרד החקלאות, נועד מסיק זה לספק עבודה ל-2,005 פועלים בקירוב, מהם 1,500 עולים חדשים ו-1,000 ערבים. היקף השטח המעובד היה כ-80,000 דונם, מהם 30,000 המוחזקים על ידי חוכרים שונים, 25,000 בעיבוד של קבלנים המועסקים ישירות על ידי האפוטרופוס ו-25,000 דונם ברשות ההתיישבות החדשה. על מנת לקדם את תעשיית הזית הוקמה ועדה שחבריה היו נציגי הממשלה, הסוכנות היהודית וההסתדרות הכללית.⁴⁹ כפי שצפה זגורסקי, ביזור העיבוד והמסיק של הזיתים הורידו בצורה ניכרת את רווחיות הענף, ונוצרה סכנה שהמעבידים ינטשו את המטעים. גם במשרד החקלאות, שהיה האופטימי ביותר ביחס לסיכויי שילובו של ענף הזית בחקלאות הישראלית באמצעות עיבוד המטעים הנטושים, החלו להתעורר ספקות. מומחה המשרד לענייני מטעים באיזור הצפון טען, כי עדיף לנטוע מטעים חדשים, שכן מרבית המטעים הנטושים אינם מתאימים לעיבוד בשיטות מודרניות. פיזורן של חלקות, ריבוי עצים מנוונים שהיה צריך לעוקרם ובעיות נוספות הפכו את ניצולו של חלק גדול מן המצאי לבלתי כדאי. אי האמון של מומחי המשרד בענף החל לחלחל אל המתישבים, שבמקומות רבים העדיפו לנטוש את המטעים או לעקור את העצים. בעיות היו גם בייצור שמן הזית. למרות שתפוקת בתי הבד עלתה מ-1,000 טון ב-1948 ל-1,800 טון בשנה שלאחר מכן, החלטת משרד האספקה והקיצוב להוריד את מחיר שמן הזית מ-350 ל"י לטון ל-250 ל"י הפכה את הפקת השמן ללא רווחית.⁵⁰ ניסיון לאושש את הענף ולעשות שימוש יעיל במטעי הזיתים הנטושים נערך בשנת תש"י, במסגרת תכנון ההתיישבות החדשה על ידי המוסדות הציוניים. הוצע להקים 30 "כפרי זיתים" שיתבססו על מצאי המטעים הנטושים הקיים בגליל, בשרון המזרחי, בשפלה ובפרוזדור ירושלים, בסך הכל כ-37,000 דונם של מטעי זיתים. מחיר הקמתה של יחידת משק ביישובים אלו עמד על 400 ל"י ליחידת משק בשנה הראשונה, לעומת השקעה של 250 ל"י בשנה הראשונה בהקמת יחידת משק ביישובים חדשים המבוססים על משק מעורב. הנחת המתכננים היתה, שעלות זו תוחזר על ידי הרווחים מן היכול. ברור היה

49. ח' הלפרין, תעסוקה מידיה בחקלאות, 31.8.49, א"מ, 23/6-215/ג-47 - קטעים מדו"ח חצי שנתי של מחלקת הכפרים של האפוטרופוס, 9.11.49, אצ"מ, S15/9784.

50. י' בך אל לשכת שר האספקה והקיצוב, 5.10.49, א"מ, שם; י' גבעולי אל המחלקה להתיישבות, 14.7.49, ש' זגורסקי אל רענן וייץ, 20.10.49, אצ"מ, S15/9652; חברת "יחידו" אל הסוכנות היהודית, 5.3.50, ואל שרי האוצר והאספקה והקיצוב, 7.3.50, א"ע, 5-IV-235, 608.

למתכננים, כי רק בשיטות עיבוד מודרניות ניתן לקבל רווחים אלו.⁵¹ הניסיון להקים כפרים אלו נכשל בסופו של דבר, נוכח הבעייתיות של ביסוס משק חקלאי על ענף מרכזי אחד.

ד. סיכום ומסקנות

במשך שנתיים לערך, החל מפרוץ מלחמת העצמאות 1947, חל שינוי כולל בנוף היישובי בפריפריה הכפרית של השטח בו קמה ישראל. בתהליך זה היו שני רכיבים מרכזיים: האחד היה הרס המערכת היישובית הערבית, הנושא בו עסק מאמר זה, והשני היה בנייתה של המערכת היישובית היהודית החדשה.

תהליכי ההרס שהיוו שלב ראשון בתהליך השינוי של הנוף התרחשו במהירות רבה, כחלק מתהליך דראסטי וכולל – המלחמה. הריסתם של שטחים מבונים בכפרים ערביים שנכבשו בזמן הקרבות נבעה בראש ובראשונה מצרכים צבאיים. לשיקולים צבאיים "טהורים" ניתן להוסיף שיקולים שמקורם באופיה הבינ־קהילתי של המלחמה, לפחות בשלבה הראשון עד מחצית מאי 1948. הפיקוד הצבאי והלוחמים היהודים, שבמרבית המקרים היו תושבי האיזור שבו נלחמו, או השתייכו לתנועה מיישבת שהקימה יישובים באזורי הלחימה, ראו לנגד עיניהם את החשיבות הביטחונית שבהרחקתם לכלי שוב של בני הקהילה הערבית מסביבת יישוביהם, תוך הריסת הכפרים הערביים והשתלטות על קרקעותיהם.

גורמים שונים ביישוב היהודי, ולאחר מכן במדינת ישראל, ביקשו להפוך את הריסת הכפרים לשם מגיעת שובם של הערבים, למדיניות ברמה הלאומית, שתנוהל על ידי המוסדות הציוניים וממשלת ישראל. משיקולים מדיניים-פנימיים ופוליטיים-חיצוניים נמנעה המנהיגות היהודית בראשותו של דוד בן-גוריון מלנקוט מדיניות זו עד שלהי המלחמה. רק עם היווצרות מציאות צבאית ומדינית חדשה בשלהי 1948, ובמשך שמונת החודשים הראשונים של 1949, הוחלט בדרג זה על שינוי המדיניות ביחס למרחב הכפרי הערבי הנטוש. בשלב הראשון, לאחר קבלת החלטת עצרת האו"ם 194, שהכירה בזכותם של הערבים לשוב לבתיהם, הוחלט לאכלס את השטח המבונה הנטוש במרחב הכפרי. בשלב השני, עם כינוסה של ועידת לוזאן בשלהי אפריל 1949, ובעקבות הלחץ המאסיבי שהופעל בה על ישראל, לאפשר שיבתם של לפחות חלק מן הפליטים, הוחל במדיניות של הרס שיטתי של השטחים המבונים בכפרים ערביים באזורים אשר לשליטה בהם היתה חשיבות עליונה בעיני ממשלת ישראל, ובגלל איכות המבנים ספק אם ניתן היה לנצלם לצורכי התיישבות יהודית.

לשיקולים המדיניים-אסטרטגיים של הריסת השטח המבונה של הכפרים הערביים הנטושים נוספו שיקולים תרבותיים וכלכליים-תיפקודיים. מבחינה

51. תוכנית התיישבות לשנת תשי"א, א"מ, 47-23/10-215/ג-47, נ' וקס אל מחלקת ההתיישבות, אוור ירושלים, 30.12.49, אצ"מ, שם; תולדות ההתיישבות החדשה (ללא תאריך ושם מחבר), שם, S15/1002B, עמ' 47-48.

תרבותית, תפיסת המרחב הפריפרי-כפרי של היהודים היתה שונה בתכלית מזו של הערבים. מבנה הכפר היהודי הינו תולדה של מבנה הכפר המסורתי באירופה ושל אידיאולוגיות סוציאליסטיות חדשניות שמקורן ביבשת זו, ואילו זה הערבי התפתח במזרח התיכון – איזור בעל מאפיינים תרבותיים ערביים-מוסלמיים. מבחינה כלכלית תיפקד הכפר היהודי כחידה שיתופית ברמות שונות (למעט המושבות, שמספרן היה קטן ביחס ליישובים הקואופרטיביים), והדבר בא לידי ביטוי כמבנה שטחי המגורים, במיקום מוסדות הציבור ובחלוקת הקרקעות. המערך הפנימי של יישוב יהודי היה שונה בתכלית מזה הערבי, שהתבסס על החזקה של חלקות מעובדות או בעלות פרטית עליהן, עם מידת שיתופיות נמוכה בין הכפריים. מערך המגורים הערבי התאפיין במבנים בעלי חצרות פנימיות, סגורים כלפי חוץ, ובחלוקת השטח המבונה על פי מפתח של השתייכות לחמולות ומשפחות. מרבית היישובים היהודיים היו מתוכננים, ואילו היישובים הערביים התפתחו באופן אורגני, כתוצאה מגידול באוכלוסייתם ושיפור התנאים הכלכליים.

אכלוסם של כפרים ערביים על ידי התיישבות יהודית חדשה נתקל בקשיים רבים עקב הצורך להתאים את המערך המבונה הערבי לצרכים של יישוב שיתופי יהודי. התאמה זו חייבה הרס של מבנים ופניני ההריסות, והכשרת מבנים שנפגעו במהלך המלחמה או אחריה למגורים; ואלה גם חסרו תשתיות שירותים המקובלים בכפר היהודי. עד מהרה הגיעו המוסדות המיישבים היהודיים למסקנה, שכדאי יותר לתכנן יישוב כפרי יהודי מן היסוד במקום להתאים את מבנה הכפר הערבי לזה היהודי.

למטעים, בעיקר בענפי הזית וההדרים, היה מקום חשוב בחקלאות הערבית. בעוד הקרבות נמשכים נקטה ממשלת ישראל קו של ניצול השטח החקלאי הערבי הנטוש באמצעות עיבודו על ידי גורמים שונים במערכת החקלאית היהודית. אך יישומה של מדיניות זו נועד בעיקר להגדיל את תפוקת התבואות וגידולי השדה החיוניים להזנת האוכלוסייה והכוחות הלוחמים של היישוב היהודי. לעומת זאת, עיבוד המטעים הנטושים התגלה כבעייתי, וזאת מטעמים מדיניים וכלכליים.

לכאורה היו קיימים כל התנאים לעיבוד פרדסי ההדרים הנטושים. הענף היה ענף היצוא המוביל בכלכלה הארצישראלית במיגורים הערבי והיהודי כאחד. רוב הפרדסים הנטושים היו במישור החוף המרכזי והדרומי, סמוך לשטחי הפרדס של המיגור היהודי, כך שהנגישות אליהם היתה קלה. לחקלאים היהודים לא היתה כל בעיה מקצועית בטיפול בפרדס, בהיות הענף מקובל גם במשק היהודי. מערכות שאיבת המים וההשקיה נותרו במצב טוב שאיפשר עיבוד ללא השקעה משמעותית בשיקומן. למרות זאת הוזנחו למעלה מ-75% משטחי הפרדסים שננטשו הערבים.

השיקול המרכזי בהזנחה זו היה מדיני-אסטרטגי. בקיץ 1948 החליטה ממשלת ישראל לצמצם את היקף עיבוד הפרדסים הנטושים למינימום, במגמה ליבש את רובם, כדי למנוע את שובם של פליטים ערבים שעסקו בענף חקלאי זה, ושמרביתם התגוררו בקרבת ריכוזי האוכלוסייה היהודית. עם קבלת החלטה

זו הוחל בפירוקם של מכוני השאיבה ומערכות ההשקיה שהותירו אתריהם הערבים בפרדסיהם.

גם מבחינה כלכלית הסתבר כי עיבוד הפרדסים בעייתי. ענף הפרדסנות הוא עתיר הון ביחס לענפי מטע אחרים, ובעיקר עקב הצורך להשקות את העצים כמויות מים גדולות בתקופת הקיץ. עלות ההשקיה של כל הפרדסים הנטושים היתה עשויה להסתכם במאות אלפי ל"י מדי חודש, בעוד מדינת ישראל נזקקה לכסף זה לניהול המלחמה. הפרדסים היהודים, רובם המכריע מן המיגזר הפרטי, טרם התאוששו מהמשבר שפקד את הענף. על כן כמעט שלא ניתן להטיל עליהם את הטיפול בפרדסים נוספים, מה גם שעקב מצב המלחמה היתה עלות כוח העבודה גבוהה.

עם תום הלחימה, בראשית 1949, נראה היה כי המדיניות כלפי הפרדסים משתנה. הלחץ שהופעל על ישראל בלזואן כלל דרישה לאפשר לפחות למקצת מהפרדסנים הערבים לחזור לעבד את שטחיהם, ולשמור על הפרדסים עד אשר תתקבל החלטה בנדון. התגברות קצת העלייה וההחמרה במצב הכלכלי הביאו את הגורמים המוסדיים לשקול שוב את עניין הזנחתו של משאב כלכלי חשוב זה. שינוי המדיניות הביא כאמור להצלתם של פחות משיש מן הפרדסים. לגבי השאר, השינוי היה מאוחר מדי, או ששטחיהם יועדו לצרכים אחרים – בעיקר לפיתוח עירוני.

בניגוד לענף ההדרים, ענף הזית לא היה מקובל במשק החקלאי היהודי, בהיותו עתיר עבודה ודל ברווחים. למרות זאת היו במימסד הישראלי שראו בענף פוטנציאל לרווחים שיכניסו מטבע זה, הדרוש למימון המלחמה, ויאפשרו תעסוקת פועלים מהמיגזר הערבי ומהעולים החדשים. ארגון המסיק ועיבוד הפרי בסתיו 1948 נעשה על ידי מוסדות המדינה. הדבר הביא ליעול הפעולה ולצמצום בעלויות, ובסך הכל נשא המסיק רווחים.

רווחים אלו היוו בסיס לתקווה, בעיקר בקרב מומחי משרד החקלאות והמוסדות המיישבים, כי לענף סיכוי טוב להשתלב במשק החקלאי היהודי במדינת ישראל. אלא שעם העברת הטיפול במטעים לידי חוכרים ומתיישבים, בשנת 1949, הסתבר כי בהעדר עיבוד מרוכז יורדת רווחיות הענף באופן משמעותי. שיטות העיבוד המסורתיות, שעלותן נמוכה, לא היו מקובלות בחקלאות היהודית. מיקום החלקות באזורים בעלי נגישות נמוכה, בעיקר בשטחים הרריים, תרם אף הוא לירידת הכדאיות בעיבוד הזיתים. מטעים רבים הוזנחו ואחרים נעקרו על מנת לפנות מקום לענפי חקלאות רווחיים יותר.

וכן, צירוף של נסיבות מדיניות, צבאיות, כלכליות ותרבותיות, ושל מצב המלחמה שבו מתחוללים שינויים דראסטיים, הביאו לתהליכי הרס מהירים וכוללים של מרבית היישובים הכפריים הערביים בשטחה של מדינת ישראל. הנוף היישובי השתנה תוך זמן קצר ובצורה כוללת, ועל הריסות אלו נבנתה מערכת יהודית יישובית חדשה.